

אבינו מלכנו

במסגרת קובץ על "הימים הנוראים" הדן בנושא זה לא רק מבחינה עיונית-למדנית ומדעית, אלא מעמיד לעצמו כמטרה להיות אמצעי-עזר בידי המורה והמדריך הדתי, קובעת לעצמה תפילת "אבינו מלכנו" מקום חשוב ביותר בדיון על תפילות הימים הנוראים.

מן המפורסמות, שהתפילות העיקריות של הימים הנוראים — ולא רק הפיוטים והסליחות, אלא גם תפילות היסוד המיוחדות: ברכת קדושת היום ומלכויות זכרונות ושופרות בעלות התוכן והביטוי הנשגבים — מקשות לא מעט על הצעירים מבין תלמידים ואינן מתאימות משום כך להוראה בגיל הצעיר ובוודאי לא לתלמיד שאין העברית שפת אמו.

שונה הדבר לגבי "אבינו מלכנו". אין אולי בכל המחזור של הימים הנוראים קטע דומה של תפילה, העשוי בגלל פשטותו הקלאסית לסייע בידי המורה להכין אף את צעירי תלמידיו הכנה מתאימה לימים הנוראים והעשוי משום כך גם להיות ביטוי בלתי-אמצעי לרגשותיהם.

אדגים את האמור כאן על-ידי סיפור מראשית עבודתי החינוכית עוד בחו"ל. פגשתי ביום ראשון של ראש השנה אחרי התפילה תלמיד צעיר, בן שש או שבע, אשר אמו שכבה חודשים רבים חולה במחלה קשה במוסד רפואי הרחק מן הבית. הילד, אשר בוודאי רגשי געגועיו לאמו גברו בימים אלה ביותר, אמר לי: "מורי, אמרתי היום את השורה 'אבינו מלכנו' שלח רפואה שלמה לחולי עמך פעמיים". אם נקח בחשבון שהעברית לא היתה שפת אמו של אותו הילד — הרי לפנינו דוגמה נאה לכך, איך שתפילת-קבע מנוסחת הופכת בידי המתפלל לביטוי ספונטני, תפילת נדבה, למה שהוא חש, דבר המתבטא אצלו על-ידי הכפלת המלים.

תפילת "אבינו מלכנו" שייכת לסוג ה"ליטאניה", כלומר תפילה העשויה חוליות של קריאות-בקשות קצרות, שבסוף כל אחת מהן בא מענה בלתי משתנה מפי הציבור¹. צורת-תפילה זאת עתיקה היא מאד ונובעת מכך שהעדה

¹ היינמן: התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, עמ' 91.

המתפללת — בעת-צרה בעיקר — אינה מסתפקת בהבעה חד-פעמית של הבקשה, אלא היא חשה בצורך לחזור עליה ועל ניסוחים דומים פעמים רבות פעם אחרי פעם, כדי שייענו. בליטאניה נאמר ה"בית", נאמרת ה"חוליה" על-ידי יחיד, שליח הציבור, והקהל עונה במענה החוזר. שונה צורה זו מתפילת בית-הכנסת הקלאסית הנאמרת על-ידי הקהל מלה במלה עם שליח הציבור. יש, איפוא, יסוד מוצק להשערתו של היינמן² שמקורן של תפילות אלה הוא בבית המקדש, ששם היתה זאת הדרך היחידה לשתף את הציבור שיתוף פעיל בעבודה שבוצעה רק ע"י הכהנים ואף התפילה נוהלה ע"י "ממונה" והקהל ענה רק במענה חוזר. כידוע היה נקרא ההלל בצורת ליטאניה והקהל ענה על כל דבר "הללויה"³. אמנם הדוגמה הקלאסית של הליטאניה, שבה היינמן עוסק במפורש, הן ההושענות לחג הסוכות שמקורן בתהלוכה בבית המקדש, אך הוא עצמו טוען ש"אין להטיל ספק, שמבחינת מוצאן ושימושן המקורי יש קירבה יתירה בין הושענות וסליחות; ועל כן אין לפקפק שגם בין הסליחות הנזכרות נשתמרו בוודאי מן המתכונות הקודמות של הליטאניות שהיו נהוגות בבית-המקדש בשעתו"⁴. ואכן בין הסליחות והתפילות לימים נוראים בכל העדות נשמרו דוגמאות רבות של ליטאניות כאלה, כמו "עננו ה' עננו, עננו אלהינו עננו, עננו אבינו עננו", "מי שענה ל... הוא יעננו" בסוף הסליחות נוסח אשכנז, או "רחמנא אידכר לן... בדיל ויעבר" בסליחות ליום כיפור קטן, ובנוסף ספרד בסדר לכל ימי הסליחות, "אדון הסליחות, בוחן לבבות, גולה עמוקות" החותם בכל חוליה "חטאנו לפניך רחם עלינו" וכגון: "אלהינו שבשמים" הנמצאת כבר בסידור רב עמרם גאון והנאמרות אצל עדות המזרח (סליחה זו מכילה רבות מבקשות "אבינו מלכנו").

מנהגי הספרדים ועדות המזרח שמרו על מקומן המכובד של ליטאניות אלה, המכילות יסודות עתיקים, והן נאמרות עד היום מתוך התעוררות והתרגשות רבה — ואילו בסליחות אשכנז הן נדחקו בחלקן לסוף הסדר היומי ונאמרות לדאבוננו מתוך מהירות רשלנית, באשר השעה דוחקת כבר לסיום הסליחות. אך מתוך כל היצירות האלה כבשה לעצמה תפילת "אבינו מלכנו" מקום מיוחד בכל העדות. היא נעקרה ממסגרת הליטאניות אשר מקומן במערכת הסליחות וצורפה לתפילת הקבע בראש השנה, ביום הכיפורים, בעשרת ימי תשובה — ולפי כמה מנהגים גם בתעניות ציבור. הסיבה למעמד מיוחד זה

2 היינמן, שם, עמ' 92.

3 סוכה בבלי לח, ירושלמי ברכות פ"ח ה"ח, רמב"ם הלכות חנוכה פ"ג, הלכה יב והלאה.

4 היינמן, שם, עמ' 96.

היא בוודאי במסורת על קדמותו של גרעין תפילה זו ועל ייחוס ייסודה לרבי עקיבא. שכך מסופר בתלמוד הבבלי, במסכת תענית כ"ה ע"ב:

מעשה בר' אליעזר שירד לפני התיבה ואמר עשרים וארבע ברכות (= של העמידה בתענית גשמים — לפי משנת תעניק פרק ב, מ"ב—מ"ד) ולא נענה, ירד רבי עקיבא אחריו ואמר "אבינו מלכנו אין לנו מלך אלא אתה, אבינו מלכנו למענך רחם עלינו" וירדו גשמים.

לפי גירסת רבנו חננאל ו"עין יעקב" היתה תפילה זו של ר' עקיבא: "אבינו מלכנו אבינו אתה, אבינו מלכנו אין לנו מלך אלא אתה, אבינו מלכנו חטאנו לפניך, אבינו מלכנו למענך רחם עלינו, אבינו מלכנו עשה עמנו למען שמך". על היסוד הזה, שנעשה מקודש בגלל מחברו ובגלל הנסיבות המופלאות שבהן חוברו הבקשות, נוספו כבר בזמן קדום בקשות נוספות.

מחזור ויטרי עמד כבר על עובדת ההרחבה על-ידי הוספות במשך הזמן, בהוסיפו לדברי התלמוד הנ"ל: "כשראו שנענה בתפילה זו הוסיפו עליהם מדי יום-יום (= בכל הזדמנות מתאימה) וקבעום לימי תשובה"⁵. בסידור ר' עמרם גאון הגיע מספר הבתים ל-25, ובמחזור ויטרי ל-35, במנהגים של היום מספר הבתים שונה: במנהג מערב אשכנז — 38, במנהג אשכנז-פולין — 44, במנהג ספרד — 31. על שאלות המבנה שבקבוצות ההוספות האלה נעמוד להלן.

טור או"ח סי' תר"א מזכיר חרוזי "אבינו מלכנו" המסודרים בסדר האלף-בית אבל אצלנו דבר כזה אינו ידוע כלל.

את קביעת "אבינו מלכנו" אחרי תפילת שבע בראש השנה מנמק בעל "שבלי הלקט"⁶ בזה שהוא בא במקום ה"הלל" שאינו נאמר בראש השנה, בגלל הטעם האמור במס' ראש השנה (לב ע"ב): "אפשר מלך יושב על כסא דין וספרי חיים וספרי מתים פתוחים לפניו, וישראל אומרים שירה?". ה"לבוש" מנמק את טעם קביעתו אחרי תפילת שבע (או שמונה עשרה), מפני שרבות מן ההוספות לקוחות מתפילת שמונה עשרה⁷ ומאותו הטעם נאמרת התפילה בעמידה ומתוך כוונה מיוחדת.

אך אין ספק, שיש עוד משהו בתפילה שבה אנו עוסקים, שהעניק לה את מעמדה המיוחד — וזוהי הפנייה החוזרת "אבינו מלכנו". הצמדה זו של שתי גישות-פניות היסוד שלנו אל ה' אינה נמצאת במקרא, ואף לא במגילות הגנוזות. בספר ישעיהו נמצאות שתי הפניות: "כי אתה אבינו כי אברהם לא ידענו וישראל לא יכירנו אתה ה' אבינו גואלנו מעולם שמך" (סג, טז),

5 מחזור ויטרי, מהד' הורוביץ, ס' שמו (עמ' 384).

6 ס' רפ"ז.

7 ס' תקפ"ד.

"ועתה ה' א ב י נ ו אתה אנחנו החומר ואתה יוצרנו ומעשה ידך כלנו" (סד, ז), וגם: "כי ה' שופטנו, ה' מחוקקנו, ה' מלכנו הוא יושיענו" (לג, כב). אך הצירוף הזה של פנייה אל ה' כאב המרחם על בניו וכמלך בהוד מלכותו כאחת היא יצירתו של ר' עקיבא וכבר עמדו קדמונים על חידוש זה ומזיגת שני היסודות: "אבינו — ע"ש 'הוא אבינו וגו'" ומלכנו ע"ש 'ויהי בישורון מלך וגו'" — ועל דרך זה יסד הפייטן: אם כבנים — רחמנו כרחם אב וכו' ואם כעבדים וכו'" (חידושי אגדות למהרש"א למס' תענית כה). בהערה קצרה זו עומד המהרש"א על כך שפנייה כפולה זו אל ה' כאב וכמלך מצאה את ביטוייה גם בפיוט הנאמר בראש השנה אחרי התקיעות דמעומד:

היום הרת עולם

היום יעמיד במשפט כל יצורי עולמים

אם כבנים אם כעבדים:

אם כבנים — רחמנו כרחם אב על בנים

ואם כעבדים — עינינו לך תלויות עד שתחננו

ותוציא כאור משפטנו איום קדוש.

בזוג זה של פניות מתבטאת איפוא קטביות יחסנו אל ה' בכלל — ריחוק וקירבה⁸, התפנקות והתחטאות של ילד לפני אביו⁹, ומאידך רתיעה מתוך יראת רוממותו של מלך מלכי המלכים. הדגשה זו של קירבה ומרחק אנו מוצאים במקומות רבים בתפילות היסוד (ולא רק בפיוט כפי שמדגים המהרש"א), כגון בעמידה, ודווקא בברכות תשובה וסליחה:

"השיבנו א ב י נ ו לתורתך וקרבתך מלכנו לעבודתך".

"סלח לנו א ב י נ ו כי חטאנו מחל לנו מלכנו כי פשענו".

ובקדושת מוסף של שבת וחג:

"הוא א ב י נ ו הוא מלכנו".

בכינוי כפול זה מתבטא מה שקרא אליעזר ברקוביץ¹⁰ פרדוקס הפגישה (the paradox of encounter) בין ה' לבין האדם. "מנוכחותו שופעים בטחון ופחד גם יחד. הוא מלך והוא אב... עבודת ה' של היהודי היא משום כך מתוך יראה ואהבה, או לפי דברי תהילים (ב, יא) "עבדו את ה' ביראה וגילו

8 הרב יששכר יעקובסון, נתיב בינה, עמ' 62.

9 וכך הם דברי שמעון בן שטח לחוני המעגל: "מה אעשה לך שאתה מתחטא בתפילתך לפני המקום ועושה לך רצונך, כבן שמתחטא לפני אביו ועושה לו רצונו (תענית יט, ע"א).

10 Eliezer Berkovitz: God, man and history, 2nd ed., 1965, p. 73

ברעדה" 11. שניות זו מתבאת בחריפות רבה בדברי ר' יוחנן: "כל מקום שאתה מוצא גבורתו של הקב"ה שם אתה מוצא ענותנותו. דבר זה כתוב בתורה ושנוי בנביאים ומשולש בכתובים. כתוב בתורה: כי ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים ואדוני האדונים האל הגדול הגבור והנורא אשר לא ישא פנים ולא יקח שוחד. וכתוב בתריה: עושה משפט יתום ואלמנה ואהב גר לתת לו לחם ושמלה (דברים י, יז); שנוי בנביאים דכתיב: כי כה אמר רם וגשא שוכן עד וקדוש שמו מרום וקדוש אשכון וכתוב בתריה: ואת דכא ושפל-רוח, להחיות רוח שפלים ולהחיות לב נדכאים (ישעיהו נז, טו); משולש בכתובים דכתיב: זמרו שמו סולו לרוכב בערבות ב' שמו ועלזו לפניו, וכתוב בתריה: אבי יתומים ודין אלמנות (תהלים סח, ה—ו) 12.

אין לדעת בוודאות גמורה, אם קביעת הנוסחה 'אבינו מלכנו' היא יצירתו הספונטנית של ר' עקיבא ברגע זה של תענית גשמים, או אם קדם לו ניסוח דומה במקומות השונים של העמידה, אך אין ספק שפנייה כפולה זו על כל המתח שבה העניקה לתפילה זו את מקומה המכובד בין תפילות הימים הנוראים.

ראינו שכבר הראשונים (מחזור ויטרי ושבלי הלקט) העירו על כך שלתפילת "אבנו מלכנו", שביסודה הורכבה על-ידי ר' עקיבא משורות אחרות, הוסיפו דורות מאוחרים יותר בקשות נוספות לרוב.

אפשר להבליט אף בעיני הצעירים שבתלמידיו, שהמקור החשוב לניסוח בקשות נוספות אלה הן הברכות האמצעיות של העמידה. לגבי מספר שורות ימצאו את ההקבלות, באשר הנוסח הזה:

סלח לנו	סלח ומחל לכל עונותינו
השיבנו	החזירנו בתשובה שלמה לפניך
רפאנו	שלח רפואה שלמה לחולי עמך
את צמח	הצמח לנו ישועה בקרוב
	הרם קרן משיחך
שמע קולנו	שמע קולנו חוס ורחם עלינו
	קבל ברחמים וברצון את תפילתנו

הרחיק לכת הלבוש 13 המצביע, לא בלי דוחק מסויים, לכל אחת משש עשרה הברכות האמצעיות על הקבלה בחרוזי "אבינו מלכנו". ואלה הם דבריו:

11 ברקוביץ, שם.

12 מגילה לא, ע"א.

13 סי' תקפ"ד.

"שלש הראשונות ושלש האחרונות כבר אמרנו (בעמידה של שחרית) ואלו הם נגד האמצעיות :

- (1) חגנו ועננו כי אין בנו מעשים — חונן הדעת (!)
 - (2) החזירנו בתשובה שלמה לפניך — הרוצה בתשובה
 - (3) סלח ומחל לכל עוונותינו — סלח לנו
 - (4) כתבנו בספר גאולה — גואל ישראל
 - (5) שלח רפואה שלמה לחולי עמך — רפאנו
 - (6) חדש עלינו שנה טובה — ברך עלינו
 - (7) הרם קרן... — תקע בשופר גדול (!)
 - (8) בטל מעלינו... — השיבה שופטינו
- ("והסר ממנו יגון ואנחה")
- (9) כלה כל צר ומשטין — שובר אויבים
 - (10) מחוק ברחמיך הרבים — יהמו רחמיו (!)
 - (11) הרם קרן משיחך — בונה ירושלים
 - (12) הצמח לנו ישועה — מצמיח קרן ישועה
 - (13) שמע קולנו — שומע תפילה.

הקבלות אלה בין בקשות העמידה לבין בקשות "אבינו מלכנו" הן הסיבה לכך שאין אומרים אותה בשבת ; בחילוקי המנהגים בעניין זה נעיין להלן. לעומת זאת קשה מאוד לקבוע סדר ועריכה לפי קבוצות של מוטיבים, באשר לא רק התוכן והנוסח של הבקשות שונים מאוד במנהגים השונים, אלא עוד יותר גדול השוני בסדר הבקשות. המבנה השקוף ביותר בסדר החרוזים וארגונם לקבוצות נמצא לדעתי במנהג אשכנז הקדום (המערבי) והוא נראה לי כך :

- (1) קבוצת המבוא מיסודו של ר' עקיבא :
חטאנו לפניך,
אין לנו מלך אלא אתה,
עשה עמנו למען שמך ;
- (2) בקשה אשר ימי ראש השנה דורשים אותה :
חדש עלינו שנה טובה ;
- (3) בקשות על ביטול גזירות : — (כנראה שכבת ההוספות הראשונה שתוקנה לרגל גזירות על הציבור) :
בטל מעלינו כל גזירות קשות,
בטל מחשבות שונאינו.

הפר עצת אויבינו,
כלה כל צר ומשטין מעלינו,
(סתום פיות משטינינו ומקטריגינו — מנהג פולין) ;

(4) מניעת יסורי הגוף :

כלה דבר וחרב ורעב ושבי ומשחית (ומגפה) מבני בריתך,
מנע מגפה מנחלתך,
שלח רפואה שלמה לחולי עמך ;

(5) בקשות הפליחה :

החזירנו בתשובה שלמה לפניך,
סלח ומחל לכל עונותינו,
מחה והעבר פשעינו מנגד עיניך,
קרע גזר דיננו,
מחוק ברחמך הרבים כל שטרי חובותינו ;

(6) זכירה, כתיבה וחתימה בימי הדין :

זכור כי עפר אנחנו,
זכרנו בזכרון טוב לפניך,
כתבנו בספר חיים טובים,
כתבנו בספר זכיות,
כתבנו בספר פרנסה וכלכלה,
כתבנו בספר גאולה וישועה,
כתבנו בספר סליחה ומחילה ;

(7) בקשות שגשוג וישועה :

הצמח לנו ישועה בקרוב,
הרם קרן ישראל עמך,
הרם קרן משיחך,
מלא ידינו מברכותיך,
מלא אסמנו שבע ;

(8) בקשות קבלת התפילה :

שמע קולנו קבל ברחמים וברצון את תפילתנו,
פתח שערי שמים לתפילתנו,
נא אל תשיבנו ריקם מלפניך,
תהא השעה הזאת שעת רחמים ועת רצון מלפניך,
חמול עלינו ועל עוללינו וטפנו ;

מאזר תפילות
13676

(9) הזכרת זכותם של ההרוגים על קידוש השם (קבוצה זו קיימת רק בנוסח אשכנז ונתווספה כנראה מתוך חווית גזירות תתנו) :
 עשה למען הרוגים על שם קדשך,
 עשה למען טבוחים על יחודך,
 עשה למען באי באש ובמים על קידוש שמך,
 נקום לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך ;

(10) חרזי סיכום : עשה למענך (אם אין שום זכות אנוש — ואף לא של ההרוגים על קידוש ה') :
 עשה למענך אם לא למעננו,
 עשה למענך והושיענו,
 עשה למען רחמיך הרבים,
 עשה למען שמך הגדול ... ,
 חננו ועננו ;

לקבוצה האחרונה השווה את הנאמר בילקוט שמעוני לשמואל א, יב, כב :
 "אמר רבי שמואל בר נחמני : פעמים שהוא עושה בעבור שמו הגדול ופעמים שהוא עושה בעבור עמו ונחלתו".

במחזור ויטרי מובאת האימרה "אמר שמואל : כל הזהיר בארבעה דברים הללו זוכה ומקבל פני השכינה : עשה למען שמך, עשה למען ימינך, עשה למען תורתך, עשה למען משיח צדקך" — מאמר שאינו נמצא בשום מקום במדרש — תיכף אחרי "אבינו מלכנו", ולא כמו בספר המנהיג (סי' סב), שם מובאת אותה אימרה בשינוי מה בסיום העמידה : "כל האומר אחר י ת פ י ל ת ו אלו ג' דברים ; עשה למען שמך, עשה למען ימינך עשה למען משיח צדקך". אם כי קשה לקבוע אם המאמר מכוון מעיקרא לקבוצה האחרונה של בקשות "אבינו מלכנו" או לסוף העמידה שבה אנו מבקשים אותן הבקשות, הרי ברור שקיימת הקבלה בין הבקשות בתוך הקטע "אלהי נצור" לבין סיום "אבינו מלכנו".

השורה האחרונה מהווה מעבר טבעי לתחנון ונאמרת לפי מנהג אשכנז — כמו התחנון—בלחש, וכבר המשיל מושל המשלים, ר' יעקב קרנץ, המגיד מדובנא את העניין ללקוח שבא לקנות סחורה רבה ותובע אותה בקול רם ורק כאשר הוא מתבקש לשלם את תמורתה הוא מודה בקול רפה שאין לו מזומנים ומבקש לתת לו בהקפה ; כך אנו מגישים לה' רשימה ארוכה ארוכה של בקשות, אך לבסוף אנו מודים בלחש "אין לנו מעשים עשה עמנו צדקה". אך בעקבות המגנינה שנתקבלה בתוכנו הולך מנהג זה ונשכח, דווקא שירה אדירה של "עשה עמנו צדקה וחסד והושיענו" מהווה סיום הולם לתפילה חשובה זו.

"אבינו מלכנו" בראש השנה

תפילת "אבינו מלכנו" יוצאת דופן במידה מסויימת במסגרת תפילות ראש השנה, שבהן לא האדם הבודד וצרכיו ובקשותיו עומדים במרכז, אלא הן כולן מפארות את ה', את שבתו על כסא מלכותו והן כולן תיאוצנטריות — ואם הן מכילות בקשות, הרי אלו הן בקשות של הכלל. בעיקר אין מקום ביום המלכת ה' לווידי, המהווה את אחד היסודות העיקריים של תפילת יום הכיפורים ושל הסליחות בכל המנהגים. ואכן מביע ה"בית יוסף" לטור שו"ע (סי' תקפד) ספקות לגבי אמירת החרוז הראשון "חטאנו לפניך" וכך נוהגים הספרדים עד היום שלא לאומרו, ואילו מנהג אשכנז הוא לאמרו על דרך ההרצאה ההיסטורית — וכך אומר ה"מגן אברהם" (שם ס"ק ב): "ובפירוש המחזור ראיתי שמפרש א"מ חטאנו לפניך, כלומר אבותינו חטאו שעבדו עבודת אלילים ואנו אין לנו מלך אלא אתה לכן עשה עמנו למען שמך". ולכן המנהג הוא שלא להכות באגרוף על הלב כדרך המתוודים. מטעם זה מדלגים הספרדים גם על החרוזים "סלח ומחל", "מחוק ברחמיך הרבים", "מחה והעבר פשעינו", "כתבנו בספר סליחה ומחילה". נראה שבגלל מקורה הקדום של התפילה התגברו על הספקות לגבי אמירת בקשות בר"ה, ו"אבינו מלכנו" נאמרת היום בר"ה בכל העדות, על אף הידיעה המתמיהה של ה"מנהיג"¹⁴ שלא נהגו לאמרה כלל בספרד, ידיעה המתאשרת על ידי העובדה שלא הרמב"ם מביאה בסידור התפילה שלו וגם אבודרהם אינו מזכירה. לא ידוע מתי חדרה תפילת "אבינו מלכנו" למנהג ספרד.

"אבינו מלכנו" בשבת

בעניין זה מנהג אשכנז כיום אחיד שלא לאמרה: מפני שמרבית חרוזיה בנויים לפי הברכות האמצעיות של העמידה של חול (ראה לעיל), והרי בשבת לא יתבע האדם את צרכיו. רק ביום הכיפורים שחל להיות בשבת אומרים אותה בתפילת נעילה, מפני שזוהי שעת גמר הדין ועל יסוד דעתו של הר"ן בסוף מס' ראש השנה "שאם לא עכשיו אימתי". טעם אחר מביא הלבוש — שכבר עברה השבת.

בין קהילות הספרדים ועדות המזרח קיימים חמשה מנהגים:

- (1) שלא לאמרה כלל בשבת (חוץ מנעילה ביוה"כ שחל בשבת),
- (2) שלא לאמרה אף בתפילת נעילה של יוה"כ שחל להיות בשבת,
- (3) לאמרה ביוה"כ שחל להיות בשבת בכל התפילות (הר"ן, תשובות הרשב"ץ, ח"ג פ"ו, בית יוסף או"ח סי' תרכב),

(4) לאמרה הן בראש השנה הן ביוה"כ והן בשבת שובה (תניא עה),

(5) לאמרה בשבת מתוך דילוג על חרוזי הווידוי שהזכרנו (סידור המקור-בלים ע"פ כוונות האר"י שסודר על-ידי ר' שלום שרעבי).

ומסכם "כף חיים" לשו"ע או"ח סי' תקפד ס"ק ח: "נמצא דמנהג אשכנז הוא כדברי מור"ם ז"ל (= הרמ"א) שלא לאומרו בשבת, ומנהג בני ספרד יש כך ויש כך ונהרא נהרא ופשטיה".

"אבינו מלכנו" בתענית ציבור

אף-על-פי שתפילתנו נוסדה לתפילת תענית — ולתענית גשמים בפרט — היא הפכה ברוב המנהגים לחלק של תפילת הימים הנוראים ועשרת ימי תשובה באופן בלעדי. וכך נאמר בסידור רש"י ובמחזור ויטרי¹⁵: "וקבעום לימי תשובה". ורק במנהג אשכנז-פולין נאמרת תפילת "אבינו מלכנו" גם בימי תענית ציבור, ואף נוהגים לאמרה בימי צרה לפי קביעת הרבנות. מנהג זה המחזיר את "אבינו מלכנו" למקום מוצאו הוא כנראה מאוחר למדי ואנו מוצאים אותו מוזכר דרך אגב בהלכות תפילת תענית ציבור: "למען אמיתך ועננו ואבינו מלכנו — אין לומר אלא לאחר התפילה" (= ולא בברכת 'סלח לנו' בחזרת שליח ציבור כמו הסליחות) (באר היטב או"ח סי' תקסו ס"ק ה, בשם אחרונים); וכן מובא ב"ערוך השולחן" לאו"ח סי' תקסו סעיף ח: "ואחר התפילה אומרים אבינו מלכנו". יסודו של מנהג זה הוא כנראה בחוגי הלמדנים שעל ידי כך החזירו, כאמור, תפילה זו למקור אשר ממנו היא נוצרה¹⁶.

מס' תענית
13676

15 ראה הערה מס' 5.

16 הנני מודה לד"ר ד' גולדשמיט על הערותיו-הארוכות בענין זה.